
УДК 8128:801.612

Галина Кобирина

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ АКЦЕНТУАЦІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У статті звернено увагу на те, які праці можуть слугувати джерельною базою в з'ясуванні динаміки діалектної акцентної системи. Констатовано, що на початку ХХ ст. продовжували функціонувати східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови.

На акцентному рівні проаналізовано «Граматику руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (Відень, 1914) та альманах «Хата» за редакцією П. Куліша (Петербургь, 1860), які відіграли важливу роль у кодифікації української мови. Формат статті не уможливило представити системний аналіз, тому проілюстровано найяскравіші акцентні характеристики, які виявлено в зазначених працях, та зіставлено їх із акцентною системою діалектного довкілля. Передумовою такого зіставного дослідження був аналіз діалектного мовлення на акцентному рівні¹. З'ясовано, що навіть побіжний огляд акцентуації, представлений у зазначених працях, свідчить про виразну орієнтацію авторів на мовне довкілля: у граматиці — південно-західне, в альманасі — південно-східне. Адже акцентні особливості, виявлені в зазначених джерелах, властиві і сучасним українським говіркам. Зроблено висновок: попри те, що метою аналізованих праць була кодифікація української мови, кожна з них віддзеркалює діалектне наголошення.

Ключові слова: наголос, парокситонне наголошення, говірка, діалектне довкілля.

Першоосною наукового аналізу є його джерело. Спираючись на конкретний матеріал, дослідник окреслює завдання, які передбачають вибір прийомів та методів дослідження. Повноту, достовірність матеріалу, його системний аналіз, ґрунтовні об'єктивні висновки забезпечують правильно дібрана джерельна база дослідження.

---

¹ Широ дякуємо О.П. Кумеді, О.М. Холодбон, Л.Я. Колеснік за надані записи діалектного мовлення зі Східного Полісся та Буковини.

Мета нашого дослідження — з'ясувати, які матеріали можуть слугувати джерельною базою у виявленні динамічних процесів діалектної акцентної системи; проаналізувати «Граматику української (руської) мови» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера та альманаха «Хата» за редакцією П. Куліша на акцентному рівні; зіставити акцентну систему, представлену в зазначених працях, із діалектним довкіллям.

1. Джерелом синхронного аналізу діалектних систем, їхньої просторової варіативності, територіальної диференціації є свідчення діалектоносіїв: як відповіді на діалектологічні питальники, діалектні, а також фольклорні, художні тексти, у яких відображено діалектні риси і які відтворюють говірку, її мовленнєвий образ у реальному функціонуванні. Необхідність спиратися на діалектні тексти є самоочевидною, а тому діалектна текстографія має пріоритетне значення порівняно зі свідченнями, зібраними за програмами.

Сьогодні діалектний матеріал представлено:

— у лексикографічних (створено словники різних діалектних утворень, словники однієї говірки);

— лінгвогеографічних (зокрема в «Атласі української мови», регіональних атласах. Зауважимо, що окремі карти «Атласу української мови» ілюструють діалектні особливості наголошування слів та окремих іменникових і дієслівних форм. Наголошення зображено також як супровідну рису на фонетичних, морфологічних і лексичних картах);

— текстографічних²;

— дескриптивних дослідженнях;

— в українському діалектному фонофонді, який створений у відділі діалектології Інституту української мови НАН України. У фонофонді представлено магнітофонні записи говірок з усього українського діалектного континууму — з 900 населених пунктів переважно з теренів України, а також з-поза України: Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини, Румунії, Молдови, Югославії. Чимало записів відтворюють мовлення діалектоносіїв, народжених у XIX ст. (найстарші інформатори 1874–1876 років народження);

— фольклорних матеріалах.

Для встановлення генези говірки, її мовних явищ, динамічних процесів, вияву архаїчних та інноваційних процесів використовують свідчення реконструйованої праслов'янської акцентної системи, а також свідчення писемних пам'яток.

В українському мовознавстві загальноновизнаним є те, що сучасна акцентна система української мови сформувалася в результаті історичного розвитку від праслов'янської через етапи староукраїнської акцентної системи до сьогодні. Для з'ясування динаміки сучасні акцентні типи розглядають як рефлекси праслов'янських акцентних парадигм (далі — а. п.):

² Інформацію про діалектні словники, лінгвогеографічні атласи, хрестоматії діалектних текстів див. на сайті Інституту української мови НАН України.

- баритонованої а. п. — з нерухомим наголосом (акутовою інтонацією) на корені;
- окситонованої а. п. — з нерухомим наголосом на закінченні;
- рухомої а. п. — з низхідною інтонацією на початковому складі слова в одних формах і кінцевим наголосом в інших формах [19: 4; 6: 89–96; 7: 7–8].

Походження і розвиток праслов'янських інтонацій, а. п., реконструкцію акцентуації різних морфологічних класів від пізньопраслов'янського періоду до сучасного стану української мови здійснив В.Г. Складенко, який для встановлення тенденцій наголошування використав свідчення інших сучасних слов'янських літературних мов, писемних пам'яток, діалектних матеріалів [16–22].

Однак докладно відтворити перебудову української просодичної системи неможливо через брак діалектних та писемних свідчень для давньоукраїнського періоду. Адже до XVI ст. в українських пам'ятках системно місця наголосу не позначали. За дослідженням І. Огієнка, у X–XI ст. надрядкових значків у найдавніших рукописах або не було зовсім, або було мало, оскільки «Костянтин (†867 р.) і Методій (†885 р.), виготовляючи церковні книжки, запровадили звичку не ставити в книжках наголосів. Зробили вони це так тому, що добре з практики знали, що різні слов'янські народи вимовляють богослужбові тексти по-своєму, неоднаково, а тому розставлення цих наголосів тільки плутало б вимову, бо Костянтин і Методій виготовляли книжки для всеслов'янського вжитку» [11: 30].

Найдавнішими акцентованими пам'ятками є:

- східнослов'янська пам'ятка — Чудівський Новий Завіт (1355 р.);
- українська — Пересопницьке Євангеліє (1556–1561), проте значки в цій пам'ятці, окрім наголосу, позначають також початок чи кінець слова або і початок, і кінець слова, тому не завжди об'єктивно можна визначити місце словесного наголосу;
- український стародрук — «Апостол» (Львів, 1574) також є акцентованим, однак він є точною копією московського видання «Апостола» (1564);
- тому найдавнішою українською акцентованою пам'яткою є Острозька Біблія (1581 р.) [19: 4–5; 11: 37–44, 52–54].

Отже, простежити розвиток української акцентної системи можна тільки з кінця XVI ст., оскільки в цей час у книжках почали ставити наголос [1: 3]. У кінці XVI ст., на думку дослідників, і відбувається процес формування української акцентної системи [2: 41–52].

Водночас зауважимо, що в стародруках відображення мовних явищ загалом та акцентуації зокрема може залежати від мовного досвіду їхніх авторів та орієнтації на певні зразки і, безперечно, від історичного розвитку народу, ситуації, що склалася внаслідок політичних, економічних умов. Адже мова не може стояти осторонь суспільних явищ. В.В. Виноградов зазначав, що треба звертати увагу на залежність закономірностей історичного розвитку суспільства, народу, на взаємозв'язки розвитку мови і різних суспільних явищ [3: 27].

На розвій української мови, її структурних рівнів не могли не вплинути різноманітні заборони російського самодержавства. Саме тому заборона українського друкованого слова 1720 р. позначилася і на акцентній системі.

Як свідчать дослідження українських мовознавців І. Огієнка, І. Гальчука, С. Пономаренка, наголос у книжках, виданих у Російській імперії, відрізнявся від тих, які були опубліковані в Україні. Це стосується перевидань «Апостола» (Львів, 1574 р. — із наголосом московським; 1639 р. — із українським наголосом) [11; 15], Граматики М. Смотрицького 1619 р. і її московського видання 1648 р., а також творів Дмитра Туптала, Стефана Яворського [4].

І. Огієнко стверджував, що українці мали свою систему наголосу так само як і росіяни, болгари, серби та ін. і ця вимова відображена в церковних богослужбових текстах, саме тому московське наголошення у Львівському виданні «Апостола» (1574 р.) «різало вуха львів'янам» [11: 42]. «З найдавнішого часу в Українській Церкві богослужбові тексти все вимовлялися згідно зі своєю живою мовою, і така вимова позосталася аж досі серед православних українців на Буковині, Закарпатті та в Галичині» [14: 3]. Після приєднання української церкви до російської, з кінця XVIII ст., у богослужбових текстах розпочалося насильне запровадження російської церковної вимови. У XVIII–XIX ст. у богослужбових книжках повикидали живі українські наголоси, змушуючи вживати наголоси російські [14: 3, 12].

Зіставивши текст Літургії, І. Огієнко подає приклади слів з українським та російським наголосами. Наведемо декілька з них, пор.: укр. *боязнь, вечері, видимий, возлюбім, всього, всьому, глаголати, Господеві, даруй, даси, доброта, земний, ім'я, людський, од мене, моєго, моєму, милостивий, найде, невидимий, од нього, ненависть, новий, помолімся, пречесний, приносити, просім, самі себе, свого, своєму, у себе, сього, сьому, творець, твого, твоєї, твоєму, у тебе, ученик, хвала, царствувати, царствуй, Царю, церквах, церквам, чесний* — рос. *боязнь, вечери, видимый, возлюбим, глаголати, Господеву, даруй, даси, доброта, земный, имя, людский, от мене та ін.* [14: 12–15].

Оскільки «книгодрукування українською мовою було припинено, отже, єдиного літературного нормативного наголосу в XIX ст. не існувало. На різних українських землях староукраїнська акцентна система отримала свій окремішній розвиток, і зорієнтуватися граматики в цьому діалектному розмаїтті було непросто» [5: 34]. На початку XX ст. продовжували функціонувати східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови, які виникли в XIX ст.

2. Загальноукраїнську літературну мову з виразною орієнтацією на її західноукраїнський варіант представляє «Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, яка відіграла важливу роль у поєднанні західноукраїнського і східноукраїнського варіантів літературної мови в єдину загальноукраїнську літературну мову.

У свій час Грамматика С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера виконала важливу педагогічну функцію: вона була підручником для галицьких середніх шкіл. Праця побачила світ 1893 р., декілька разів її перевидавали (четверте

видання вийшло у Львові 1928 р.); складається зі вступу («введене»), чотирьох розділів («частей») і додатків. Особливості цього підручника з граматики української мови проаналізував І.Г. Матвіяс [9: 3–10], однак залишилося поза увагою запитання: «Як у граматиці відбито функціонування тогочасної акцентної системи?».

Автори Граматики приділили значну увагу наголосу як окремому структурному рівню. Про це свідчать такі факти:

— по-перше, у тексті Граматики послідовно проставлено наголос, що свідчить про розуміння ваги акценту в мовній системі й уможливорює дослідити наголос у парадигмі відмінювання та синтагматичних відношеннях;

— по-друге, наголосу як окремому структурному рівню присвячено окремий розділ, у якому подано загальну характеристику українського наголосу. Зокрема зазначено, що наголос в українській мові рухомий, може стояти на різних складах; звернено увагу на наголошування різних граматичних класів [ГраMATика: 9–11]. І хоча автори не вживають термін акцентний тип, яким активно сьогодні послуговуються акцентологи, але деякі акцентні типи, тенденції можна виділити, зокрема: в іменниках наголошувати суф. *-ин*, напр.: *Арабін* (69)³, *Болгарін* (36, 69), *Києвлянін* (36), *міщанин* (36), *Сербін* (69), *селянін* (36) (але *Русин* (36)); *-суф. -ок* у Р. відм. мн. іменників жін. р., напр.: *байок* (74), *бочок* (74), *булок* (74), *гадок* (74), *грушок* (74), *дівок* (74), *дійок* (74), *дірок* (74), *жінок* (74), *загадок* (74), *качок* (74), *книжок* (74), *книжочок* (74), *ковдер* (74), *коновок* (74), *лавок* (74), *ластівок* (74), *лусок* (74), *ляльок* (74), *писанок* (74), *подушок* (74), *півок* (74), *сорочок* (74), *трісок* (74), *хусток* (74), *ялівок* (74); вставні голосні *о, е* в іменниках жін. р., сер. р., напр.: *відьом* (від *відьма*), *огонь / огень*, *сестер* (від *сестра*), *сосон / сосен* (від *сосна*) (20); *ведер* (77), *вікон* (77), *волокон* (77), *зерен* (77), *крісел* (77), *ліжок* (77), *ребер* (77), *стебел* (77), *чисел* (77), *ячок* (77); у прикметниках, прислівниках вищого ступеня порівняння — суф. *-ійш*, напр.: *вигіднійшим* (15), *виразнійшим* (15), *докладнійше* (6) та ін.

Окрім аналізу наголошення різних частин мови (іменників, прикметників, числівників, дієслів, прислівників), проілюстровано й функційне навантаження словесного наголосу, характерне і для сучасної української літературної мови та її діалектів. Зокрема представлено розрізнення граматичних форм: а) Р. відм. одн. та Н. відм. мн., напр.: *води́* — *води*, *борони́* — *борони*; видових форм дієслова, напр.: *пізнаю́* — *пізнаю*; б) лексико-граматичних, напр.: *дорога́* — *дорога*, *мала́* — *мала*, *помочи́* — *помочи*; в) лексичних, напр.: *мука́* — *мука*, *плачу́* — *плачу* (10, 47, 50–51).

Очевидним і передбачуваним, на нашу думку, є те, що в Граматиці представлено і слова з варіантним наголошенням (у Граматиці такий наголос названо «не постійним»), бо автори намагалися поєднати західноукраїнський і східноукраїнський варіанти літературної мови, напр.: *буде́* і *буде*, *було́* і *було*, *весі́ле* і *весілля*, *Україна́* і *Україна*.

³ На с. 59–62 посилаємося на Граматику руської мови С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (Відень, 1914), зазначаючи в дужках номер відповідної сторінки.

Таку варіантність автори Граматики пояснюють просторовою розбіжністю в наголошуванні: «У деяких словах уживає ся як до околиці ріжний наголос: *вєрба* — *верба́*, *кажу́* — *кажу*, *несете́* — *несете*, *несемо́* — *несемо*, *несучи́* — *несучи*» [Там само: 10]. Попри те, що не вказано території функціонування зазначених акцентних типів, очевидним є те, що форми з парокситонним наголошенням характерні для південно-західного обширу, адже вони і сьогодні функціонують у мовленні вихідців із південно-західного наріччя, а форми з наголошеною флексією — південно-східному. Водночас зауважимо, що це був період кодифікації наголошення в українській мові і вибір того чи того акцентного типу супроводжувався хитанням наголосу, тому, на нашу думку, в аналізованій праці представлено ті самі граматичні форми з різним наголошенням. Про це свідчать такі приклади:

— дієслова 1 ос. одн.: із наголосом на закінченні *беру́* (99), *веду́* (13), *везу́* (97), *вела́* (13), *жену́* (25, 99), *заплету́* (25), *замету́* (25), *люблю́* (18, 100), *ломлю́* (18), *несу́* (11, 97), *перу́* (99), *печу́* (97), *плелá* (13, 19), *терплю́* (101), *хвалю́* (42, 94, 100); та з наголосом на основі *брéшу* (100), *во́жу* (17, 101), *во́зму* (23, 97), *зберу* (25), *зроблю* (135), *ка́жу* (27), *ку́плю* (18, 100), *ло́влю* (100), *ло́млю* (101), *ме́лю* (100), *но́шу* (101), *пи́шу* (99), *пи́ду* (32), *плéшу* (100), *при́йду* (150), *про́шу* (17), *ска́жу* (32), *слу́жу* (101), *стру́жу* (16, 99), *суд́жу* (17), *тра́флю* (101), *ход́жу* (46, 101);

— прикметники: із наголосом на закінченні *давни́й* (58), *нови́й* (40), *пісни́й* (105), *тяжкий* (29); та з наголосом на основі *блізький* (40), *да́вний* (58), *зе́мний* *ле́гкий* (40), *пря́мий* — *пря́мого* (91), *широ́кий* (30);

— дієприкметники: із наголосом на суфіксові *-ен* *замкне́ні* (23), *ломле́ний* (18), *плаче́ний* (від *плати́ти*) (17), *пуще́ний* (17), *ране́ний* (17), *судже́ний* (17), *хвале́ний* (17); та з наголосом на корені *змя́гчену* (24), *купле́ний* (18), *ло́влений* (18), *лю́блений* (18), *тра́флений* (18).

У Граматиці проілюстровано також і зміну місця словесного наголосу від зміни синтаксичних конструкцій, напр.: *види́ть мене́* — *іди́ від мене́*, *чека́й на Петра́* — *на Пе́тра*, *сьпіва́ють коляду́* — *на ко́ляду*, *з пя́того віку́* — *по́кивіку*, *добра́ ніч* — *добраніч*, *па́сти на зе́млю* — *кинути́ о́ землю*, *одного́ чоловіка́*, *ані́ одного́ чоловіка́* — *ні́ одного́ чоловіка́*, *найме́ньше* — *що найме́ньше*, *себе́* — *про себе́*, *собі́* — *по собі́* (14) та ін. Причиною такого наголошування автори вважають тісне поєднання слів із попереднім чи наступним словом, тобто конструкції з енклітиками та проклітиками, напр.: *ні́коли* — *коли́*, *по́ночи* — *но́чи*, *пона́йбільше* — *на́йбільше* (10).

Яскраво відображено в Граматиці функціонування парокситонного, пропарокситонного наголошення різних граматичних класів і їхніх форм, зокрема:

— іменники: Н. відм. одн. *азбу́ка* (45), *а́мь* (30, 32, 62), *а́нгел* (30, 63), *бо́язнь* (13), *ві́льха* (123), *вуйко́* (46), *галу́зе* (27), *голово́нька* (58), *Го́сподь* — *Го́споду* — *Го́споде́ви* (71), *жолу́де* (26), *зе́рно* (11), *значі́нє(я)* (10, 22, 25, 34), *зо́ря* (123), *зв'і́зда* (11), *гу́ба* (25), *до́чка* (30), *кварта́л* (31), *лицарство́* (38), *на́рід* (63), *о́бряд* (30), *о́лень* (41), *печи́во* (38), *пітьма́* (44), *по́сол* (25), *предмет* — *предметом* — *предметів* (105, 108, 131), *прия́тель* (135), *продавець*

(33), *слина сосна* (20), *сосонка* (29), *теперішність* (91), *щека / щока* (41); Р. відм. одн. (*задля вигоди* (21), *воза* (25), *дрозда* (66), *жало* (12), *зерна* (11), *моству* (9), *плота* (25), *посту* (66), *спокою* (70), *язика* (5, 7, 14); 3. від. одн. *вєсну* (131), *середину* (147), *щеку* (5); О. відм. одн. *губою* (8), *мужчиною* (123), *отвором* (20), *язиком* (5); М. відм. одн. *на губі* (8), *на мості* (68), *на Україні* (86), *на язиці* (68); Н. відм. мн. *лебеді* (10) *посли* (25), *тіла* (76); Р. відм. мн. *неділь* (124), *річий* (123); Д. відм. мн. *дочкам* (134), *тілам* (76); О. відм. мн. *голосівками* (9), *знаками* (6, 160), *кіньми* (30, 110, 132), *краями* (8), *різками* (32); М. відм. мн. *при діслогах* (94), *тілах* (76);

— займенники: Р. відм. одн. означальний *всього / всього* (87), присвійні *мого* (32, 44), *свого* (91), особові з прийменником *на мене* (але *мене*) (31–32), *без мене* (63), *до него* (42); вказівні *сього / сего* (86), *того* (86), *крім того* (4, 7), *той* (31); *до одного жителя* (31), *одного з хлопців* (33); Д. відм. одн. означальний *всьому / всьому* (87), вказівний *тому* (86);

— прикметники: *морський* (39), *однаковий* (56), *теперішний* (40); вищий ступінь порівняння *вигіднішим* (15), *виразнішим* (15);

— дієслова, інфінітивні форми: *бігти / бічи* (48), *вєзти* (46, 52, 97) — *повєзти* (56), *вєсти* (25, 47, 52) — *повєсти* (56), *вивозити* (55), *виходити* (123), *думати* (34), *зазначити* (34), *звзити* (7), *зносити* (55), *наповнити (череву)* (32), *нєсти* (11, 41, 52, 97) — *понєсти* (56), *перелазити* (25), *плєсти* (14, 25), *плєскати* (47), *плісти* (60, 110), *продовжити* (24), *цвісти* (25); собові форми дієслів: 1 ос. одн. *брєшу* (100), *вожу* (17, 101), *возьму* (23, 97), *збєру* (25), *зрєблю* (135), *кажу* (27), *куплю* (18, 100); 2 ос. мн. *не дали* (33), *несєте* (42); 3 ос. одн.: *викликує* (15), *зйде* (121), *нєсла* (50), *прйїде* (46, 88), *прйїміло* (67), *змягчило* (24), 3 ос. мн.: *були* (93), *не взяли* (34), *жили* (15), *зачали* (4), *одповіли* (35), *почали* (4), *почали* (124), *приняли* (4, 46);

— прислівники: *вєсєло* (142), *досить* (88), *зпереду* (34), *коротко* (27, 76), *однаково* (24);

— сполучник *але* (8, 11).

Пропарокситонне наголошення іменників різних відмінкових форм: *ангєлик* (127), *відтїнки* (34), *знарядів* (123), (з) *губами* (5, 7), *замітку* (33), *Євангєліє* (30, 94), *при нагодах* (30), *народе* (67), *перєполох* (56), *перєставка* (23), *предметом* (30), (в) *таблиці* (6), *теперішности* (91, 95), *при ужіваню* (30), а також віддієслівні іменники на *-анє*: *бажанє* (17), *додаванє* (33), *пїзнаня* (15). Підкреслимо, що парокситонне та пропарокситонне наголошення сьогодні є маркером у мовленні діалектоносіїв південно-західної України.

Не можна не звернути уваги на наголошення мовознавчих термінів, які на сучасному етапі вживаються з іншим акцентним типом, напр.: *голосівкі* (Р. відм. одн. *голосівки*) — *голосівок* — *голосівками* (12, 18, 20, 23), *шелєстівкі* (від *шелєстівка*) — *шелєстівок* — *шелєстівками* — *по шелєстівках* (12, 14, 19, 20, 23), *повно́голос* (23), (з) *одно́го складу* (4); *дієслово* — мн. *дієсло́ва* (27, 29), *заїменники* (27), *іменники* — *іменників* (4, 5, 16, 24, 27), *прііменники* — *прііменником* (27, 108); *відмінок* — *відмінка* — *відмінку* (4, 108, 127), *в мно́жині* (4), *однина* — *в однині* (4, 5, 111); *на́росток* — *на́ростком* (34), *пїтомих* (32), *пріставка* (49), *присудок* — *присудком* — *присудки*

(106, 107, 108); а також таких слів: *білоруській* (23), *даром* (33), *дерева́* (67), *зазначимо́* (47), *знако́м* (24), *кінцева́* (24), *майже́* (48), *паши́порт* (56), *підбородок* (44), *понайбільше* (34), *почато́к* (38) — *на початку́* (19), *пра́слов'яни* (23), *сороковий* (39), *става́* (66), *становлять* (34), *ученик* — мн. *ученики* (30), *учениця* — мн. *учениці* (30), *хворосту́* (66), *якимнебудь* (34).

Наведені приклади свідчать про те, що акцентна система — це не застиглий процес, а динамічний. Водночас, зіставивши акцентну систему, представлену в «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, із діалектною, зокрема із буковинськими, надсянськими, наддністрянськими говірками, з'ясовано, що чимало слів не змінили свого наголошення і сьогодні.

3. Джерелом дослідження динамічних процесів у діалектній акцентології та у формуванні української акцентної системи може слугувати альманах «Хата», який редагував та видав П. Куліш — перший «з визначних письменників-негаличан, — як підкреслив Ю.В. Шевельов, — хто показав, що галицькі мовні елементи черпати до загальнолітературної скарбниці можна і треба» [23: 32]. Альманах складається з поезій, оповідань, зокрема: «Кобзарський гостинець» — вибрані твори Т.Г. Шевченка, «Первоцвіт» — Щоголева і Кузьменка, байки Є. Гребінки, оповідання «Чари» Марка Вовчка, «Лихо не без добра», «Въосени літо» Г. Барвінок, «Сіра кобила» Іродчука (Куліша), М. Номись «Дідь Мина и баба Миниха», «Колії» — драма з часів останнього польського панування в Україні. Як узагальнив Є.К. Нахлік, П.О. Куліш упродовж усієї письменницької діяльності виступав «одним із найкращих творців літературної мови», «її стратегом і безпосереднім будівничим», тому «його мовно-літературний досвід вельми корисний для назрілого повернення сучасній українській мові її питомого народного характеру...» [12: 383, 398]. І.І. Огієнко, В.І. Сімович, В.К. Чапленко, Ю.В. Шевельов визнавали П.О. Куліша як свідомого творця української літературної мови.

На підставі докладного вивчення фонетичних, граматичних та лексичних рис мови П. Куліша І.Г. Матвіяс відзначив, що «П. Куліш серед письменників, які походили із східного Полісся..., особливості місцевих говірок відобразив найвиразніше. /.../ П.О. Куліш поповнив східноукраїнський варіант літературної мови елементами східнополіського говору північного наріччя» [10: 99]. Висновки вчених, які досліджували мову творів П.О. Куліша на різних структурних рівнях та різних стилів (І.Г. Матвіяс — фонетичні, граматичні та лексичні риси; В.І. Статєєва — фонетико-лексико-граматичну базу «Граматики» П.О. Куліша (1857 р.); В. Шаркань — синтаксичні особливості окремих наукових праць П.О. Куліша — «Граматики» (1857, 1861 pp.; Т.І. Должикова — мову художніх творів, наукових праць, епістолярію П.О. Куліша; О.П. Кумеда — фонетичні, морфологічні риси мови першодруків творів П.О. Куліша на тлі східнополіського діалекту [8]) потребують доповнення акцентним матеріалом.

Акцентуація іменників, займенників, прикметників, дієслів у парадигмі відмінювання досить повно представлена в аналізованому Альмана-

сі, що дозволяє зробити деякі узагальнення. Наголошення іменників, прикметників, займенників, дієслів майже не відрізняється від сучасного у східнополіському діалекті (*борошно* (50)⁴, *верба* (32), *вода* (61), *Господь* (27, 28, 52, 165), *давнина* (27), *Десна* (49), *дочка* (163), *народь* (160), *ожеледь* (56), *оповіданне* (64), *приятель* (55), *роса* (61), *серденько* (32); *мою* (30), *твоє* (XXI, 54), *твоя* (165), *ніхто* (64), *одьсебе* (X), *про себе* (50), *сего* (IX), *его* (VIII, 41), *у твого* (135), *твоіхъ* (150), *тебе* (54, 116); *ласкаве* (165), *старий* (IX), *тяжкая* (159); *кажу* (XII, 55, 119) — *скажу* (122), *молочу* (163), *напою* (120), *орю* (163), *пйду* (28, 31), *почала* (151), *проведу* (28), *роблю* (118), *буде* (VIII, 116), *була* (XXII, 28, 117, 122), *було* (VII, 41, 44, 61–62, 159), *були* (123).

Зауважимо, що в деяких іменниках, так само як і в сучасних східнополіських говірках, не відбита дія тенденції акцентуаційного протиставлення відмінкових форм однини і множини (зокрема форми Н. відм. мн. та Р. відм. одн.), тобто наголос не виконує диференційної функції, напр.: *дружки* (33), *хлопи* (135, 138); деякі слова мають нерухомий наголос у словозмінній парадигмі, напр.: *хлопи* (135, 138) — *хлопівъ* (149) — *хлопамъ* (134).

Про вплив локального на формування ідіолекту П. Куліша свідчить також наголошення таких іменників: О. відм. мн. *людцями* (зневажливо) (62); М. відм. мн. *по дворахъ* (143), *у жупанкахъ* (138), *на могилкахъ* (141), *къ могилкамъ* (141); прикметників: Н. відм. одн. *Бистре* (116), Р. відм. одн. *новонарожденного* (XVIII), О. відм. одн. *любячою* (XX), Н. відм. мн. *сільські* (*дзвони*) (XIX); прийменників *біля* (56), *після* (64), *поміжъ* (62), *середь* (124, 137), *супротивъ пана* (153), а також хитанням у наголошенні прийменниково-займенникових конструкцій (*коло, до, на одь*) *мене* (2, 53, 116, 124, 153, 163) — *у мене* (55, 56), *коло (за) тебе* (2, 156), *на, у тебе* (50, 54), *у тебе* (54).

Виявлено також і варіантність у наголошенні, зокрема прикметників (*людському* (160) і *людському* (160), *нове* (XIII) і *нове* (XVII), *нового* (1) і *нового* (62), дієслів (*почали* (63) і *почали* (63)), прислівників (*школа* (XX) і *школа* (36, 135)).

Відмінності в наголошенні, яке функціонує в сучасних говірках, і представлене в альманасі, виявлено в складних числівниках з другою частиною *-десять* (*пятьдесять* (49) — *пятьдесять, восьмдесять* (схпол. гов.), а також на рівні синтагматичному — з'ясовано, що в альманасі представлено чимало прикладів із наголосом на проклітиці; у сучасних східнополіських говірках таких прикладів виявлено значно менше: *за роги* (53), *за ні за що вважають* (137), *десятьківъ зо два* (61), *въ-перве-на-перве* (62), *на лихо* (63), *на полі* (154, 160), *на сміхъ* (XX, 63), *на що бувъ потрібень* (62), *на що жъ теперъ мені вона здалася, на що потрібне* (62); *по гаю* (117), *разъ-по-разъ* (44), *маявся по світу* (37); *да що жъ за чадю те було* (44), *на-що то гріхъ не підведе* (43).

Отже, хоча писемні пам'ятки, як зазначає В.В. Німчук, у дослідженні історії мовних процесів «мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують в якому

⁴ На с. 63 посилаємося на Альманах «Хата» за редакцією П. Куліша (Петербургъ, 1860), зазначаючи в дужках номер відповідної сторінки.

напрямку розвивалися та чи інша фонема, морфол. елемент, синтакс. конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і служб. слів, розкривають шляхи та причини відмирання, виникнення й розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу» [13: 473], однак не всі писемні пам'ятки можна використати як джерельну базу в дослідженні динамічних процесів на акцентному рівні.

Навіть побіжний огляд акцентуації, представлений у «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера та Альманасі «Хата», свідчить про виразну орієнтацію на мовне довкілля: в Граматиці — південно-західне, в Альманасі — південно-східне.

Попри те, що метою аналізованих праць була кодифікація української мови, кожна з них віддзеркалює діалектне наголошення. Акцентні особливості, виявлені в аналізованих джерелах, властиві і сучасним українським говіркам.

Обидві праці представляють період формування української літературної мови, вибір того чи того типу супроводжувався хитанням наголосу, тому очевидним є те, що в аналізованих працях є слова з варіантним наголосом. Цей факт свідчить про незавершеність процесу формування акцентного типу. Слова з варіантним наголосом здебільшого представлені в Граматиці, значно менше таких у творах П. Куліша.

Якщо розглядати варіантність в історичному аспекті, то, безумовно, це явище є наслідком мовної еволюції. Наявність акцентних варіантів свідчить про процеси в наголошенні — втрату давніших рис наголошення і набуття нових. Виходячи з цього, можна говорити про такі риси системи наголошення, як динамізм, рухомість. Хоча зміни в наголошенні відбилися лише в окремих словах. Це свідчить про те, що акцентний рівень не є таким динамічним, як лексика.

Результати дослідження акцентного рівня підтверджують загальні висновки дослідників про те, що П.О. Куліш — як впливовий культурний діяч, письменник, редактор і видавець — відіграв значну роль у витворенні й розбудові загальноукраїнської літературної мови зі східноукраїнською діалектною основою й посиленні її елементами східнополіського говору північного наріччя, а «Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера представляє загальноукраїнську літературну мову з виразною орієнтацією на її західноукраїнський варіант.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Грамматика — Смаль-Стоцький С. та Гартнер Ф. Грамматика руської мови. — Відень, 1914.
Альманах — Альманах «Хата» за редакцією П. Куліша. — Петербург, 1860.

1. *Веселовська З.М.* Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII століть). — К. : Вид-во Харківського ун-ту, 1970. — 163 с.
2. *Винницький В.М.* Теоретичні проблеми акцентології // Акцентологія. Етимологія. Семантика. — К. : Наук. думка, 2012. — С. 41–52.
3. *Виноградов В.В.* Понятіе внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания // Вопросы языкознания. — 1952. — № 2. — С. 3–43.

4. Гальчук І.Ю. Наголос граматики М. Смотрицького як відбиття староукраїнської акцентної системи // Мовознавство. — 2008. — № 4–5. — С. 79–91.
5. Гальчук І.Ю. Наголос у виданні творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О.О. Потєбні на тлі розвитку української акцентології // Українська мова. — 2010. — № 3. — С. 20–43.
6. Иллич-Свитыч В.М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. — М. : Изд-во АН СССР, 1963. — 179 с.
7. Колесов В.В. История русского ударения. Именная акцентуация в древнерусском языке. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1972. — 255 с.
8. Кумеда О. Ідіолект П.О. Куліша на тлі східнополіського діалекту / автореф. дис. к.філол.н. — К., 2011. — 20 с.
9. Матвіяс І.Г. Особливості граматики С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера // Українська мова. — 2010. — № 3. — С. 3–10.
10. Матвіяс І.Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша // Українська мова. — 2008. — № 1. — С. 95–99.
11. Митрополит Іларіон. Український літературний наголос. — Вінніпег, 1952. — 304.
12. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — К., 2007. — 463 с.
13. Німчук В.В. Пам'ятки української мови // Українська мова. Енциклопедія. Видання третє, зі змінами і доповненнями. — К., 2007. — С. 473.
14. Український церковний наголос // Огієнко І. Українська церковна вимова. Практичні вказівки. — 16 с. // <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13704/file.pdf>
15. Огієнко І.І. Наголос jako метод означення місця виходу стародрукованих книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії// Записки наукового товариства імени Шевченка. Праці фільольогічної секції. — Т. 136–137. — Львів, 1925. — 28 с.
16. Склярєнко В.Г. Наголошення іменників першої відміни // Українська мова і література в школі. — 1966. — № 5. — С. 22–25.
17. Склярєнко В.Г. Історія акцентуації іменників а-основ української мови. — К. : Наук. думка, 1969. — 148 с.
18. Склярєнко В.Г. Історія акцентуації іменників середнього роду української мови. — К. : Наук. думка, 1979. — 111 с.
19. Склярєнко В.Г. Нариси з історичної акцентології української мови. — К. : Наук. думка, 1983. — 239 с.
20. Склярєнко В.Г. Авторські наголоси в творах Т.Г. Шевченка // Культура слова. — Вип. 37. — К., 1989. — С. 22–25.
21. Склярєнко В.Г. Праслов'янська акцентологія. — К. : Наук. думка, 1998. — 342 с.
22. Склярєнко В.Г. Історія українського наголосу. Іменник. — К., 2006. — 711 с.
23. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формуванні української літературної мови. — Львів — Нью-Йорк, 1996. — 192 с.

Статтю отримано 08.11.2016

Halina Kobyrnka

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SOURCES OF ACCENTUATION DYNAMICS RESEARCH IN THE UKRAINIAN DIALECTS

The paper concentrates on the works that can serve as a source base to clarify the dynamics of dialectal accentual system. It is noted that not all written monuments can be used to study the dynamic processes of Ukrainian accentual system because the accent places weren't systematically marked in the Ukrainian written monuments till the XVI century; at the same time the reflection of linguistic phenomena in general and accentuation in particular may depend on the linguistic experience of the authors and their orientation on certain patterns and on the historical development of the people, the situation due to the political and economic conditions. It is established that at the beginning of the 20th century Eastern and Western versions of literary language continued to function.

At the accent level the "Grammar of Ukrainian (Ruthenian) language" by S. Smal-Stotskyi and T. Gartner (Vienna, 1914) and the anthology "Home" edited by P. Kulish (Petersburg, 1860) played an important role in the codification of the Ukrainian language. The format of the article does not allow to present a systematic analysis, that's why the brightest accent characteristics revealed in these works were determined and compared with the accent system of dialectal environment. The prerequisite for this comparative study was the analysis of dialectal speech on the accent level. It was found that even a cursory review of accentuation presented in the "Grammar of Ukrainian (Ruthenian) language" by S. Smal-Stotskyi and F. Gartner and the anthology "Home" edited by P. Kulish shows a clear orientation of authors on the linguistic environment: in the grammar — south-western, in the anthology — south-eastern. Accent features revealed in these sources are inherent to modern Ukrainian dialects. The results of research indicate that despite the purpose of analyzed works to codify Ukrainian language every written monument reflects dialectal accentuation.

Keywords: *accent, paroxytone, dialect, dialectal environment.*